

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNDE ZORBA DAVRANIŞLARIN ÖNLENMESİNE YÖNELİK BİR GİRİŞİM PROGRAMI

Yrd. Doç. Dr. Arzu Akcan
Akdeniz Üniversitesi
arzu@akdeniz.edu.tr

Fatih Akcan
Milli Eğitim Bakanlığı
fatihakcan@hotmail.com

Öğr. Gör. Süreyya Sarvan
Akdeniz Üniversitesi
ssarvan@akdeniz.edu.tr

Özet

Bu makalede ortaokul öğrencilerinde zorba davranışları önlemek için hazırlanmış ve deneysel çalışmada etkililiği sınanmakta olan "Akranlar Arasında Saldırgan Davranışı Önleme Programı"nın tanıtılması amaçlanmaktadır. Makalenin okul sağlığı alanında çalışanlar ve öğretmenler için yararlı olacağı düşünülmektedir. Toplam altı haftadan oluşan program ortaokul öğrencilerine ve onların anne/babalarına yönelik uygulamaları kapsamaktadır. Programda öğrencilere duyguları tanıma, duyguları ifade etme, empati kurma, öfke kontrolü, sorun çözme ve toplumsal değerler ana temaları ile 40 dakikalık altışar eğitim ve öğrencilerin programı ile eş zamanlı olarak anne/babalara ergenlik dönemi özellikleri, ergenle iletişim, öfke kontrolü ana temaları ile 60 dakikalık altışar eğitim uygulanmaktadır. Ayrıca öğrencilerin programına uygun şekilde düzenlenen altı aile etkinliği bulunmaktadır. Program kapsamında yapılan etkinlikler haftalık olarak okul panosunda, öğretmenleri ve diğer okul çalışanlarını bilgilendirme amacıyla, öğrencilerin ise bilgilerini pekiştirme amacıyla duyurulmaktadır. Sonuç olarak "Akranlar Arasında Saldırgan Davranışı Önleme Programı" etkili olarak uygulandığında zorba davranışların önlenmesinde başarılı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Saldırganlık, zorbalık, ortaokul öğrencileri.

AN INITATIVE PROGRAMME FOR PREVENTION OF BULLYING BEHAVIOR FOR ELEMENTARY SCHOOL STUDENT

Abstract

This article is intended to be introduced "Peer Between Aggressive Behavior Prevention Program" was prepared to prevent bullying in middle school students and being tested the its effectiveness of an experimental study. of the article is considered. The article is considered that it will be useful for school health workers and teachers in the area. The programme, total six-week, consists of some applications covers middle school students and their parents . It is applied to students for six events 40 minutes each with main themes of recognizing emotions, express emotions, empathy, anger management, problem solving, social values and to parents for same amount of events 60 minutes each with the main themes of adolescence features, teenager communication, anger management. There are also six family events held in accordance with the program of the students. The activities carried out under the program are announced in weekly school boards to the teachers and other school employees for the purpose of disclosure and for the consolidation of the information of the students. Consequently, "Peer Between Aggressive Behavior Prevention Program" when is effectively implemented would be considered successful in the prevention of bully behavior.

Keywords: Aggression, bullying, middle school students.

GİRİŞ

Saldırganlık, öfke, düşmanlık, rekabet, engellenme, korku gibi durumlardan kaynaklanan ve karşısındakine zarar vermeyi, onu durdurmamayı, ona engel olmayı ya da kendini korumayı hedefleyen fiziksel, sözel veya sembolik her türlü davranıştır. Saldırganlık, sağlıklı bir yoldan kendini ortaya koyma biçiminde yerinde ve özkoruyucu ya da yıkıcı davranışlarda olduğu gibi olumsuz olabilir (Budak, 2005). Bandura ise, saldırganlığı “kişisel zarara ve mülkiyet zararına yol açan davranış” olarak tanımlamaktadır. Ona göre, saldırganlığın kişisel zararı fiziksel olduğu kadar değersizleştirme, aşağılama gibi formlarla psikolojik de olabilir. Bu nedenle saldırganlığın tanımında hem incitici davranışlar hem de sosyal açıdan yargılamalar da olmalıdır (Bandura, 1973). Saldırganlığa kuramsal yaklaşımlar biyolojik ve sosyal olmak üzere iki ana gruba ayrılabilir. Biyolojik açıklamalara göre saldırganlık doğuştan bir davranış eğilimidir. Sosyal açıklamalara göre ise doğuştan ya da öğrenilmiş olabilecek, sosyal olay ve koşulların su yüzüne çıkardığı genel bir dürtü olarak görülmektedir. Örneğin Bandura biyolojik faktörlerin saldırganlıkla ilgili rolünü kabul etse de, asıl dikkat çektiği nokta doğrudan ya da temsili yaşantının rolüdür. Bir çocukta saldırganlık dürtülerinin aşamalı denetimi kapsamlı bir öğrenme sürecine bağlıdır (Hogg & Vaughan, 2007). Bu bağlamda bireyi saldırganlığa iten nedenler içsel değil, dışsal ve çevresel olarak görülmektedir.

Saldırgan davranışı etkileyen cinsiyet, yaş, anne-baba yanında büyüme, anne-babanın eğitim düzeyi, gelir düzeyi, evlilik uyumları, birlikte yaşama durumu, tutumları, saldırgan davranış gösterip göstermemesi, anne-babadan birinin ölümü, aile içi şiddete tanık olma, kardeşler, televizyon ve bilgisayar, okul ve arkadaşlar gibi birçok etmen sayılabilir (Deluty, 2009; Gander & Gardiner, 2007; Temel ve diğ., 2010). Çalışmalarda üç yaşlarında saldırganlık türlerinin ortaya çıktığı (Ostrov & Keating 2004), hatta çocukların yaklaşık %80’inde fiziksel saldırganlığın 17 ayda başladığı (Tremblay et al., 1999) görülmektedir.

Saldırgan davranış türlerinden olan zorbalık; okul, ev ve toplumda ciddi bir problemdir. Temelde bir güç istismarı olan zorbalık olgusu okullarda çeşitli şekillerde görülmektedir. Okullarda yaşanan en yaygın zorbalık biçimi öğrenciler arasında yaşanan ve akran zorbalığı olarak adlandırılan zorbalıktır. Akran zorbalığı, bir ya da birden çok öğrencinin kendilerinden daha güçsüz öğrencileri kasıtlı ve sürekli olarak rahatsız etmesi ile sonuçlanan ve kurbanın kendisini koruyamayacak durumda olduğu saldırganlık türüdür (Tübitak ve Ankara Üniversitesi [AÜ]).

Zorbalık davranışını tanımlamak ilk bakışta kolay görülebilir. Zorbalığın yaygın görüntüsü; bir çocuğun kendinden daha küçük bir çocuğu okulun bir köşesinde dövmesi, sıkıştırması gibi davranış şeklidir. Bu tip davranışlar zorbalık olarak kabul edilmesine rağmen zorbalık eskiden bilinen tiplerinden çok daha karmaşık olabilir. Fiziksel zorbalığın farkına varmak kolay olmasına rağmen zorbalık aynı zamanda gizli ve sessizce oluşabilir; internet, telefon ya da dedikodu aracılığıyla duygusal olarak zarar verebilir (<http://www.pacer.org/bullying/resources/info-facts.asp>) Zorbalığın fiziksel, sözel, ilişkisel ve maddi zarar olmak üzere dört ana tipi vardır. Fiziksel zorbalık; vurma, tekmeleme, yumruk atma, tükürme, takılma, itme gibi fiziksel güç ve davranış kullanmayı içerir. Sözel zorbalık; sözel ve yazılı iletişim, hedeflenen gençlere, isim takma, alay etme, tehdit içeren kelimeler, notlar, mimikler ve seksüel yorumlarla zarar vermeyi içerir. İlişkisel zorbalık; sosyal izolasyon, dedikodu, elektronik olarak utanç verici görüntüler gönderme gibi eylemler aracılığıyla ilişkilerine ve itibarına zarar vermeyi içerir. Maddi zarar verme; hırsızlık, tahribat yapma ya da borcunu ödemeyi reddetme, kişisel elektronik bilgileri silme gibi durumları içerir (Gladden, Vivola-Kantor, Hamburger, & Lumpkin, 2014).

Zorbalık okullarda çok eksik rapor edilmiş güvenlik problemidir. Yaygın inancın tersine zorbalık; okulun dışında ya da okul yolunda gerçekleşmesinden daha fazla okulda gerçekleşmektedir (Ferguson, Miguel, Kilburn, & Sanchez, 2007). Bazı yetişkinler zorbalığı nispeten zararsız hatta genç bireylerin karakterinin şekillenmesine yardım eden bir davranış olarak göz önüne alır (Ferguson et al., 2007; Rigby, 2004). Birçok yetişkin zorbalığı, karakterin oluşması için bir fırsat, büyüme sürecinin bir dönemi olduğuna inanmakta ve sıklıkla kaçınılamaz olduğunu ileri sürmektedir (Rigby, 2004). Bu algıların böyle değerlendirilmesine rağmen 21. yüzyılda yararlı olduğu artık kabul edilemez bir gerçektir. Bu kuşakta zorbalığın; mağdur ve zorbaya uzun dönem zararlı etkileri

sahip olduğu bilinmektedir (Ferguson et al., 2007). Zorbalık psikolojik ve akademik olarak kısa ve uzun dönemin her ikisi ile de ilişkilendirilmiştir. Öğrencilerde; anksiyete, düşük benlik saygısı, depresyon, okula karşı olumsuz tutum, okula devam etmenin azalması, daha alt kademedeki olma (Rueger & Jenkins, 2014), daha düşük akademik başarı (Juvonen, Wang, & Espinoza, 2011), intihar düşüncesi ya da teşebbüsü (Klomek, Marrocco, Kleinman, Schonfeld, & Gould, 2007) gibi durumlar rapor edilmiştir. Ayrıca zorbalığa mağdur kalan öğrencilerin sonraki yaşamlarında, depresyon (Ttofi, Farrington, Lösel, & Loeber, 2011) ve post travmatik stres bozukluğu (Nielsen, Tangen, Idsoe, Matthiesen, & Mageroy, 2015) deneyimlemenin yüksek riski altındadır. Buna karşılık zorba olan öğrenciler büyük olasılıkla adolesan dönemde bağımlılık yapan madde kullanma ve sonraki yaşamlarında çeşitli problemler; antisosyal davranış ve suç oluşturan şiddet nedeni ile polisle karşılaşma yüksek oranda görülür (Renda, Vassallo, & Edwards, 2011).

Pek çok okul yöneticisi ve öğretmen okullarında zorbalığın olmadığını dile getirmektedir. Oysa zorbalık dünyanın hemen hemen her okulunda yaşanmaktadır. Ancak bazı okullarda zorbalığın ortaya çıkmasını engelleme ve azaltma çalışmaları daha etkin bir şekilde yapılırken, diğerlerinde sorun ciddiye alınmamakta, yok sayılmakta ve üstü örtülmektedir. Okullarda zorbalığı önlemek için bunu bir sorun olarak görmek, gerekli önlemleri almak ve uygulanabilecek müdahale programlarını geliştirmek gerekmektedir (Tübitak ve AÜ). Okullarda zorbalığı önlemeye dönük çalışmalar öncelikle yetişkinlerin düşünce, davranış ve tutumlarında değişimi hedeflemektedir. Ayrıca yetişkinlerin (idareci, öğretmen ve veli) olumlu rol model olmaları, öğrencilere karşı sıcak ve sevecen bir okul ikliminin yaratılması, kabul edilmeyen davranışlar konusunda net ve tutarlı davranışlar sergilenmesi, düşmanca ve fiziksel cezaların kullanılmadığı ve kurallara uyulmadığında yaptırımların tutarlı bir şekilde uygulandığı bir okul ortamı geliştirmek önem kazanmaktadır (Ertunç, Yogev ve Kılıç, 2013). Bu programları uygulamak için yönetici, öğretmen, öğrenci ve anne/baba işbirliği gereklidir.

Bu makalede ortaokul öğrencilerinde zorba davranışları önlemek için hazırlanmış ve deneysel bir çalışmada etkililiği sınanmakta olan "Akranlar Arasında Saldırgan Davranışı Önleme Programı"nın tanıtılması amaçlanmaktadır.

AKRANLAR ARASINDA SALDIRGAN DAVRANIŞI ÖNLEME PROGRAMI'NIN TANITIMI

Program ortaokul öğrencilerinde akranlar arasındaki saldırgan davranışları önlemek amacıyla geliştirilmiştir. Programda öğrencilerin erken dönemde kendilerini tanımaları ve duygularını fark edebilmeleri, zorba davranışa başvurmak yerine çözüm aramaları, var olan olumsuz duygu ve davranışlarını değiştirmeleri amaçlanmıştır. Bu programın dört basamağı bulunmaktadır.

- Öğrencilere yönelik girişim
- Anne/babalara yönelik girişim
- Öğrencilerin programına yönelik aile etkinliği
- Okulda etkinliğin duyurulması

Ortaokul öğrencilerine yönelik olan bu programın üzerinde durduğu esas nokta; öğrencilerin davranışların farkına varması, olumlu tutum ve davranış geliştirmeleri, yapıcı çözüm yolları bulmaları, toplumsal değerlerin farkına varmalarını sağlamaktır.

Program hazırlığında Bandura'nın çalışmaları etkili olmuştur. Bandura (1989), düşmanca tutum yerine arkadaşlık ilişkilerinin geliştirilerek seçilmiş çevreye müdahale edilebileceğini belirtmektedir. Bu nedenle; saldırganlığı önlemeye yönelik girişimler içerisinde arkadaşlık ilişkilerinin geliştirilmesi ile ilgili aktivitelere (duygular, empati, öfke kontrolü, problem çözme, toplumsal değerler) yer verilmektedir. Yüksek düzeyde saldırganlık gösteren okul çağı çocuklarının, duyguları anlamak için birden çok faktörü incelemek yerine tek faktöre dayandıkları görülmektedir. Bu yüzden saldırgan tepkiler gösteren okul çağı çocuklarının, duyguları anlamada daha geç olgunlaştıkları belirtilmektedir (Erdoğan ve diğ., 2010). Empatik beceriler, davranışların altında yatan niyeti ve amacı daha doğru tahmin etmeyi sağladığı için, iletişim sürecinde yaşanan yanlış anlamaları en aza indirerek, yüklem yanlışlıklarından kaynaklanabilecek saldırganlık davranışlarının da azalmasını sağlamaktadır. Empati becerisi için de çocuğun önce kendi duygularını fark etmesi ve anlamlandırması gerekir (Temel ve diğ., 2010). Empati becerileri ve sorun davranışlarla ilgili çalışmaların sonuçları her ikisinin birbiri için anlamını oldukça iyi ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle empatinin, kızgınlık ve

saldırganlıkla olumsuz yönde ilişkisi olduğu, olumlu sosyal davranışlar ile olumlu yönde ilişkisi olduğu söylenebilir (Strayer and Roberts, 2004). Yapılan çalışmalar empatinin saldırganlık türleriyle, zorbalık gruplarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir (Hasta ve Güler, 2013; Siyez ve Kaya, 2011). Çocuklara duygularını kontrol etme becerisinin kazandırılması, onların öfkelerini uygun yollarla ifade edebilmelerini sağlayacaktır. Çocuklar çoğunlukla öfkelendiklerinde bunu uygun yollarla kontrol altında tutmayı bilememekte, çatışmalara cevapları saldırganca olabilmekte, kızgınlıklarını zararlı ve yıkıcı yollarla ifade edebilmektedirler (Örnek, 2008). Saldırgan çocukların sosyal problem çözmenin çeşitli yönlerinde eksiklikleri vardır. Onlar tipik olarak belirsiz durumlardaki davranışları düşmanca algılayabilirler, sosyal ipuçlarını anlamayabilirler. Onlar saldırgan olmayan akranlarına göre sosyal sorunlar için daha saldırgan ve yersiz yanıtlar vererek olumlu sonuçlara ulaşacaklarını düşünürler (Frey, Hirschstein and Guzzo, 2000). Yapılan çalışmalarda problem çözme becerisinin ve öfkenin uygun bir şekilde ifade edilmesinin zorbalıkla baş etmede önemli olduğu görülmektedir (Atik ve Kemer, 2008; Champion and Clay, 2007; Hay and Evans, 2006). Değerler ise olayların ve davranışların seçimine rehberlik eder, göreceli önem dereceleri vardır ve toplumdaki zaman içinde değişebilir (Balat ve Dağal, 2007; Yazıcı 2007). Değerler eğitimi alan öğrencilerin de saldırganlık düzeylerinin azaldığı yönünde sonuçlar elde edilmektedir (Elbir ve Bağcı, 2013). Akranlar Arasında Saldırgan Davranışı Önleme Programının içeriği de duygular, empati kurma, sorun çözme, öfke kontrolü ve toplumsal değerler şeklinde oluşturulmuştur.

Akranlar Arasında Saldırgan Davranışı Önleme Programı'nın başlangıcında öğrencilere zorbalığa yönelik "Zorbalığı Önleyebiliriz" isimli broşür dağıtılarak hem kendilerinin hem de ailelerinin konuya ilişkin farkındalıklarının oluşması sağlanmaktadır. Bir sonraki hafta başlayan programın öğrenciler için olan bölümü her biri 40 dakika süren altı dersten oluşmaktadır. Haftada bir ders işlenmektedir. Dersler duyguları tanıma, duyguları ifade etme, empati kurma, öfke kontrolü, sorun çözme ve toplumsal değerler olarak sıralanmaktadır. Her bir derse ısınma egzersizi ile başlanır ve derslerde soru-cevap, tartışma, rol oynama, grup çalışması yöntemleri kullanılır (Tablo 1).

Programın anne/babalara yönelik bölümü ise her biri 60 dakika süren altı oturumdan oluşmaktadır. Haftada bir oturum yapılmaktadır. Konular ergenlik döneminin özellikleri, ergenle iletişim ve öfke kontrolünden oluşmaktadır. Kullanılan yöntemler ise soru-cevap, tartışma ve alıştırma yöntemleridir. Aynı zamanda öğrencilerin programına yönelik ev etkinlikleri ile anne/babanın programa katılımı desteklenmektedir. Bu etkinlikler de öğrencilere yönelik girişim programı ile eş zamanlı olarak yürütülen altı aile etkinliğinden oluşmaktadır (Tablo 1).

Okul çevresi ise panoda yapılan açıklamalar ile desteklenmektedir. Okul panosunda öğretmenleri ve diğer okul çalışanlarını bilgilendirmeye yönelik; öğrencilerin ise bilgilerini pekiştirmeye yönelik açıklamalar haftalık olarak duyurulmaktadır (Tablo 1).

Programın davranışlarda etkili olması beklendiğinden herhangi bir değerlendirme yöntemi ya da aracı kullanılmamaktadır. Program sonrasında öğrencilerin zorba davranışlarını değerlendirmek için ise çeşitli ölçme araçları kullanılabilir.

Tablo 1: Akranlar Arasında Saldırgan Davranışı Önleme Programı

Haftalar	Öğrencilere Yönelik Girişim Programı	Anne/Babalara Yönelik Girişim Programı	Öğrencilerin Programına Yönelik Aile Etkinliği	Okulda Etkinliğin Duyurulması
1. Hafta	Duyguları Tanıma Süre: 40 Dakika Amaç: Çeşitli durumlar karşısında hissedilen duyguları tanımlayabilmesini sağlamak	Ergenlik Dönemi (11-14 Yaş) Özellikleri Süre: 60 Dakika Amaç: Ergenin gelişim özelliklerini farkedebilmesi	Bir hafta boyunca duygu günlüğü tutma	
2. Hafta	Duyguları İfade Etme Süre: 40 Dakika Amaç: Çeşitli durumlar karşısında hissedilen duyguları olumsuz davranışlar sergilemeden ifade edebilmesini sağlamak	Ergenle İletişim: Temel kavramlar Süre: 60 Dakika Amaç: Ergenle iletişimi engelleyen durumları ayırt etmesini sağlamak	Duyguların bedendeki belirtilerine ve ifade etmeye yönelik bulmaca çözme	Okul panosunda öğretmenleri ve diğer okul çalışanlarını bilgilendirmeye yönelik;

3. Hafta	Empati Kurma Süre: 40 Dakika Amaç: Bir durum karşısında arkadaşının duygularını anladığını ifade edebilmesini sağlamak	Ergenle iletişim: „Ben“ dili Süre: 60 Dakika Amaç: Ergenle iletişimde „ben dili“ kullanımının farkını anlamasını sağlamak	Verilen senaryoda uygun olmayan empatik yaklaşımı fark etme ve uygun empatik yaklaşımı açıklama	öğrencilerin ise bilgilerini pekiştirmeye yönelik açıklamaların haftalık olarak duyurulması.
4. Hafta	Öfke kontrolü Süre: 40 Dakika Amaç: Öfke duygusunu yaşadığı bir durum karşısında öfkeyi yıkıcı olmayan bir şekilde ifade edebilmesini sağlamak	Ergenle iletişim: Empati Kurma Süre: 60 Dakika Amaç: Ergenle iletişimde empati kurmanın önemini anlamasını sağlamak	Bir hafta boyunca davranış çelgesi uygulama	
5. Hafta	Sorun çözme Süre: 40 Dakika Amaç: Sorun olarak gördüğü bir durum karşısında çözüm basamaklarını anlamasını sağlamak	Ergenle iletişim: Sorun çözme, anne-baba-ergen çatışmaları Süre: 60 Dakika Amaç: Anne-baba-ergen çatışmalarında kullanılacak çözüm yöntemlerini fark etmelerini sağlamak	Çatışma için belirlenen mücadele alanına yönelik davranış değişikliği gerçekleştirme	
6. Hafta	Toplumsal Değerler Süre: 40 Dakika Amaç: Toplumsal değerlerin toplum içinde yaşamak ve içinde yaşadığı toplumu dikkate almak için gerekli olduğunu anlamasını sağlamak	Öfke Kontrolü Süre: 60 Dakika Amaç: Öfke duygusunu yaşadığı bir durum karşısında öfkeyi yıkıcı olmayan bir şekilde ifade edebilmesini sağlamak	Toplumsal değerler sözlüğü oluşturma	

SONUÇ

Ortaokul öğrencilerinde zorba davranışları önlemeye yönelik geliştirilen “Akranlar Arasında Saldırgan Davranışı Önleme Programı” öğretmenler ve okul sağlığı alanında çalışanlar için kolaylıkla uygulanabilecek niteliktedir. Programın, çocukların kendilerini tanımada, problem çözmelerinde, kişilerarası ilişkilerinde ve davranışlarında olumlu yönde gelişme sağlaması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Atik, G. ve Kemer, G. (2008). İlköğretim ikinci kademe öğrencileri arasındaki zorbalığı yordamada problem çözme becerisi, sürekli öfke-öfke ifade tarzları ve fiziksel özyeterliliğin kontrolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 198-206.
- Balat, G.U. ve Dağal, A.B. (2007). Okul öncesi dönemde değerler eğitimi. *Çocuk Çocuk Aylık Anne Baba Eğitimci Dergisi*, 66, 32-33.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: A social learning analysis*. USA: Prentice-Hall. Retrieved March 29, 2012 from <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=9694054>.
- Bandura, A. (1989). *Social cognitive theory*. In R. Vasta (Ed.), *Annals of child development*. Vol.6. Six theories of child development (pp. 1-60). Greenwich, CT: JAI Press.
- Budak, S. (2005). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Champion, K.M., & Clay, D.L. (2007). Individual differences in response to provocation and frequent victimization by peers. *Child Psychiatry Human Development*, 37, 205-220.
- Deluty, R. (2009). Saldırgan, atılgan ve çekingen davranma(ma) yolları. Çeviren: Uşaklı H, *Çocuk Çocuk Aylık Anne Baba Eğitimci Dergisi*, 86, 20-21.

Elbir, B. ve Bağcı, C. (2013). Değerler eğitimi üzerine yapılmış lisansüstü düzeyindeki çalışmaların değerlendirilmesi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 8(1), 1321-1333.

Erdoğan, İ. (Ed), Mercan, Ç.S., Çelikkol, A.K., Poyraz, C., Ergin, T., Ergin, H., Demir, İ., Armağan, Y., & Gazioğlu, E.İ. (2010). *Gelişim Psikolojisi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Ertunç, G., Yogev, P., & Kılıç, G.(2013). Akran Zorbalığı Önleme Programı, 06.05.2016 tarihinde http://cankayaram.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/06/06/119806/icerikler/akran-zorbalg-onleme-program_985873.html adresinden alınmıştır.

Ferguson, C.J., San Miguel C., Kilburn, J., C., & Sanchez, P. (2007). The effectiveness of school-based anti-bullying programs a meta-analytic review. *Criminal Justice*, 32(4), 401-414.

Frey, K.S., Hirschstein, M.K., & Guzzo, B.A. (2000). Second Step: Preventing aggression by promoting social competence. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 8(2), 102-112.

Gander, M. J., & Gardiner, H. W. (2007). *Child and Adolescent Development. Çocuk ve Ergen Gelişimi*. Çevirenler: Dönmez A, Çelen N, Onur B (Ed), 6. baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Gladden, R. M., Vivola- Kantor, A. M., Hamburger, H. M., & Lumpkin, C. D. (2014). Bullying Surveillance among Youths: Uniform Definitions for Public Health and Recommended Data Elements version 1.0, National Center for Injury Prevention and Control, Centers for Disease Control and Prevention and United States Department of Education . Washington.

Hasta, D. ve Güler M. E. (2013). Saldırganlık: Kişilerarası ilişki tarzları ve empati açısından bir inceleme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(1), 64-104.

Hay, C., & Evans M. M. (2006). Violent victimization and involvement in delinquency: Examining predictions from general strain theory. *Journal of Criminal Justice*, 34, 261-274.

Hogg, M., & Vaughan, G. M. (2007). *Social Psychology*. Sosyal Psikoloji. Çeviren: Yıldız İ, Gelmez A, Ütopya Yayınevi, Ankara, s:482-523.

Juvonen, J., Wang, Y., & Espinoza, G. (2011). Bullying experiences and compromised academic performance across middle school grades. *The Journal of Early Adolescence*, 31(1), 152-173.

Klomek A. B., Marrocco, F., Kleinman, M., Schonfeld, I., S., & Gould, M. S. (2007). Bullying, depression, and suicidality in adolescents. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 46, 40-49.

Nielsen, M., B., Tangen, T., Idsoe, T., Matthiesen, S., B., Mageroy, N. (2015). Post-traumatic stress disorder as a consequence of bullying at work and at school. A literature review and meta-analysis, *Aggression and Violent Behavior*, 21,17-24.

Ostrov, J. M., & Keating, C. F. (2004). Gender difference in preschool aggression during free play and structured interactions: An observational study. *Social Development*, 13(2), 255-277.

Örnek, H. Ş. (2008). Erken çocuklukta öfke ve öfkeyle baş etme. *Çocuk Çocuk Aylık Anne Baba Eğitimci Dergisi*, 76, 18-21.

Pacer's National Bullying Prevention Center. *Bullying info and facts*. Retrieved May 06, 2016 from <http://www.pacer.org/bullying/resources/info-facts.asp>.

Renda, J., Vassallo, S., & Edwards, B. (2011). Bullying in early adolescence and its association with anti-social behaviour, criminality and violence 6 and 10 years later. *Criminal Behavior and Mental Health*, 21, 117-127.

Rigby, K. (2004). Addressing bullying in schools theoretical perspectives and their implications. *School Psychology International*, 25(3), 287-300.

Rueger, S.,Y., & Jenkins, L., N. (2014). Effects of peer victimization on psychological and academic adjustment in early adolescence. *School Psychology Quarterly*, 29, 77-88.

Siyez, D. M. ve Kaya, A. (2011). Akran zorbalığı gruplarında empatik eğilim. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2), 23-43.

Strayer, J., & Roberts, W. (2004). Empathy and observed anger and aggression in five-year-olds. *Social Development*, 13, 1-13.

Temel, F., Haktanır, G., Üstün, E. Y., Ural, O., Erkan, S., Aksoy, A. B., Alkan Ersoy, Ö., Ünal, F., Yaşar, M., Özgün, Ö., Kartal, H., Ersay Çekmecelioğlu, E., Akgün, E., Kurtulmuş, Z. (Ed). (2010). *Aile Eğitimi ve Erken Çocukluk Eğitiminde Aile Katılım Çalışmaları*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Tremblay, R. E., Japel, C., Perusse, D., McDuff, P., Boivin, M., Zoccolillo, M., et al., (1999). The search for the age of 'onset' of physical aggression: Rousseau and Bandura revisited. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 9, 8-23.

Ttofi, M. M., Farrington, D. P., Lösel, F., & Loeber, R. (2011). Do the victims of school bullies tend to become depressed later in life? A systematic review and meta-analysis of longitudinal studies. *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*, 3: 63-73.

Tübitak ve Ankara Üniversitesi. *Okullarda Şiddetin Önlenmesi Öğretmen El Kitabı*. 06.05.2016 tarihinde http://www.rehberlikservisim.net/dosyalar/siddet/okullarda_siddet_ve_zorb_onlms_ogretmen_el_kitabi.pdf adresinden alınmıştır.

Uysal, H. ve Dinçer, Ç. (2013). Okul öncesi dönemde karşılaşılan fiziksel ve ilişkisel saldırganlığın bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 38(169), 346-354.

Yazıcı, S. (2007). Değerler eğitimi. *Çoluk Çocuk Aylık Anne Baba Eğitimci Dergisi*, 66, 27-29.